

Розділ 7. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ

DOI: <https://doi.org/10.32782/978-966-2384-21-5-14>

7.1. *Калайтан Т.В.*

Екотуризм і розвиток сільських територій

7.1.1. *Соціально-економічний стан сільських територій України*

Сільська територія – це місцевість за межами міст, з домінуючою сільськогосподарською діяльністю. На території сільської місцевості не завжди мають проживати люди. Сільська місцевість характеризується невеликою чисельністю населення. Люди, які проживають в таких районах, часто працюють на землі, займаючись рослинництвом, тваринництвом, рибальством, а також лісництвом. При цьому жителі сільської місцевості не обов'язково пов'язані лише з сільським господарством.

Дослідники використовують різноманітні визначення, щоб відрізнити сільські райони від міських. Найчастіше район вважається сільським, коли найменша адміністративна одиниця не досягла певного порогу від загальної кількості або щільності населення. У США, наприклад, для проведення статистичних спостережень сільські райони визначають як відкриту місцевість і населені пункти з населенням менше ніж 2 500 осіб [1]. У Великобританії території належать до сільських, якщо вони входять до складу населених пунктів з чисельністю до 10 000 осіб [2]. У Канаді міські райони мають мінімальну концентрацію населення 1 000 осіб та щільність населення не менше 400 осіб на км². Уся територія за межами міських поселень класифікується як сільські райони [3]. В Україні сільська місцевість – це території, що розташовані за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови [4].

За даними Всесвітньої Туристичної Організації (ВТО), до 2050 року 68% населення світу проживатиме в міських районах, а 80% усіх людей, які живуть у «крайній бідності», житимуть у сільських громадах, а не у містах. У глобальному масштабі більшість із 1,8 млрд. молодих людей у світі проживає в сільських районах країн з низьким і середнім рівнем доходу. Як правило, виїжджають з сільської місцевості більш освічені, висококваліфіковані й мотивовані мобільні люди. І це, безумовно, відтік людського капіталу. Імовірність виявитися безробітним серед молоді у

сільських громадах утричі вища, ніж серед дорослих. Без роботи молоді люди змушені мігрувати до міст своїх країн або за кордон. Міграція молоді до міст завдає шкоди сільським громадам, часто незворотної. Поряд з вимиранням сіл втрачаються місцеві звичаї та культурна спадщина [5].

Стимулювання розвитку сільських районів можна здійснювати за допомогою збільшення видів діяльності. Туризм зарекомендував себе як інструмент диверсифікації економіки та основний двигун зайнятості з мультиплікативним ефектом для інших секторів, що роблять внесок у розвиток місцевих територій. З розвитком сільських районів найчастіше пов'язують екотуризм. На сьогоднішній день екологічний туризм - це найбільш зростаючий сегмент туризму у світі (до спалаху коронавірусу щорічний приріст цього сектору туризму становив 25-30%, при тому що щорічні темпи приросту туризму загалом коливалися за останніх три допандемійних роки в межах 4%-7%) [6-7]. Погіршення екологічного стану навколишнього середовища дає додатковий поштовх для зростання, оскільки люди хочуть побачити пам'ятки природи, які зникають [7]. Екотуризм в Україні перебуває на стадії формування. Аналіз наукових літературних джерел показав, що вивченню екотуризму як інструменту розвитку сільських територій в українській практиці приділяється недостатньо уваги. Тому дане дослідження спрямоване на: 1) оцінку соціально-економічного стану сільських територій України; 2) окреслення впливу туризму на економічний розвиток сільських територій; 3) дослідження досвіду організації екотуризму в інших країнах; 4) визначення основних завдань розвитку екотуризму в Україні.

Рівень соціально-економічного розвитку сільської місцевості України порівняно з міською наочно демонструє *таблиця 7.1*. З даних табл.1 видно, що протягом 2018-2021рр. у сільській місцевості спостерігається відтік населення, тоді як в містах є міграційний приріст. Частка сільського населення протягом 2014-2021рр. поступово знижується (з 30,9% у 2014 р. до 30,3% у 2021р.).

Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника є нижчою, ніж в середньому по економіці. Її рівень стосовно середньої зарплати по економіці загалом протягом 2014-2021 рр. коливався в межах 73,4%-87,7%. Рівень безробіття в сільській місцевості протягом вказаного періоду перевищує рівень безробіття в міській місцевості. Так, за даними Державної служби статистики, у 2021р. рівень безробіття сільського населення склав 10,3%, тоді як міського населення – 9,5%. Протягом 2017-2022 рр. зменшується кількість особистих селянських господарств та площа земельних ділянок (*рисунок 7.1*).

Таблиця 7.1

Основні соціально-економічні показники сільських та міських територій України за 2014-2021рр.*

Показник	Рік							
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Міграційний приріст, скорочення сільського населення	2999	11939	18660	7916	-10742	-21161	-11423	-8158
Міграційний приріст, скорочення міського населення	19593	2294	-8040	4081	29331	42673	20739	29419
Частка сільського населення, %	30,9	30,8	30,8	30,7	30,6	30,5	30,4	30,3
Середньомісячна зарплата в середньому по економіці в розрахунку на одного працівника, грн	3480	4195	5183	7104	8865	10497	11591	14014
Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника, грн	2556	3309	4195	6057	7557	8856	9757	12287
Середньомісячна зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві по відношенню до середньомісячної зарплати в середньому по економіці, %	73,4	78,9	80,9	85,3	85,2	84,4	84,2	87,7
Рівень безробіття міського населення, %	9,2	9,0	9,2	9,3	8,6	8,0	9,1	9,5
Рівень безробіття сільського населення, %	9,5	9,4	9,7	9,9	9,2	8,6	10,3	10,6

*Джерело: сформовано автором на основі [8, с.26, с.148-149; 9; 10].

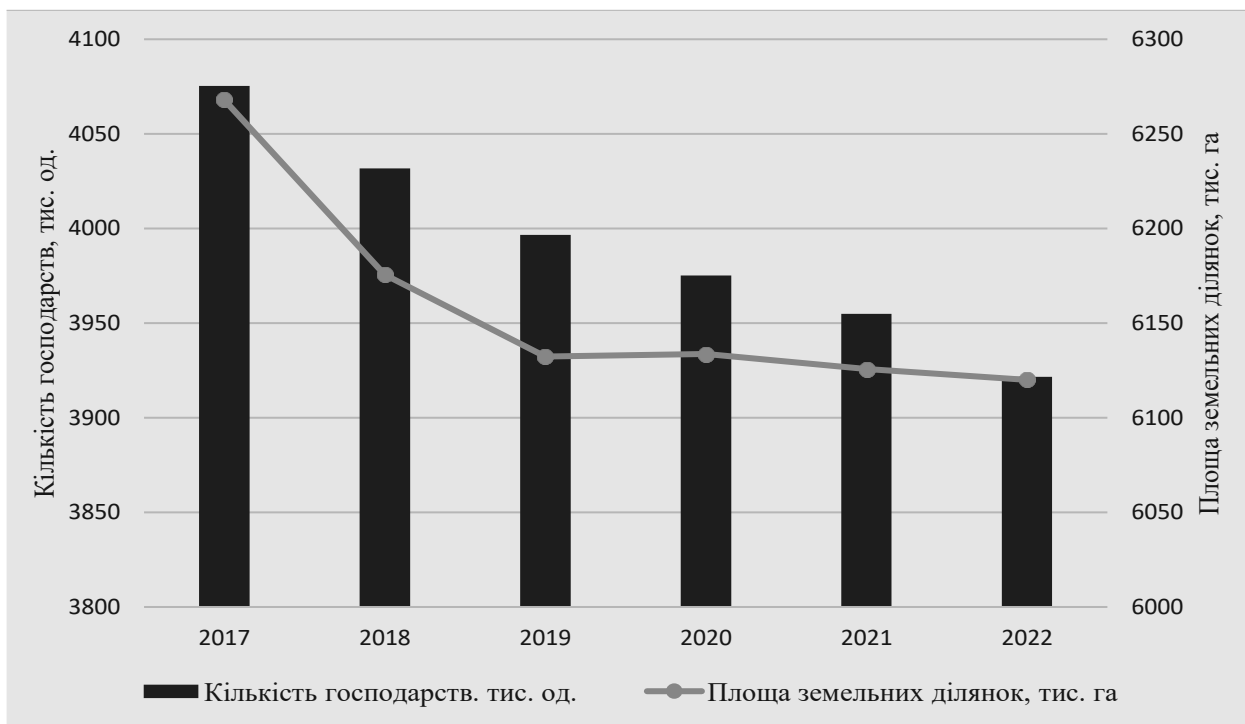

Рис.7.1. Динаміка кількості особистих селянських господарств та площі земельних ділянок в Україні за 2017-2022 рр. (станом на 1.01 відповідного року)*

*Джерело: сформовано автором на основі даних [11].

У Концепції розвитку сільських територій [12] зазначається, що основними причинами погіршення соціально-економічного стану сільських територій є:

- ❖ відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на комплексний розвиток сільських територій, в основі якої закладені потреби територіальних громад села, селища;
- ❖ недостатність обсягів державної фінансової підтримки існуючих програм, спрямованих на сільський розвиток;
- ❖ низький рівень забезпечення сільського населення соціальними та економічними послугами на селі;
- ❖ нерівномірність забезпечення центрами первинної медичної допомоги, низький рівень якості та доступності первинної медичної допомоги;
- ❖ низький рівень диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури;
- ❖ низька рентабельність та конкурентоспроможність малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників;
- ❖ обмеженість можливостей сільського населення для підвищення рівня своїх доходів;

- ❖ низький рівень підприємницької ініціативи;
- ❖ неготовність територіальних громад села, селища до ініціювання та участі у проєктах місцевого розвитку;
- ❖ низька ефективність органів місцевого самоврядування у вирішенні проблемних питань розвитку сільських територій;
- ❖ низький рівень внутрішніх та зовнішніх інвестицій у розвиток сільських територій;
- ❖ відведення недостатньої ролі у процесах реформування аграрного сектору економіки для кооперації;
- ❖ обмеженість ресурсів місцевих бюджетів для розв'язання проблем сільського розвитку;
- ❖ низький рівень фінансового забезпечення села через недосконалість податкової і бюджетної системи;
- ❖ низький рівень інформаційно-просвітницької діяльності, спрямованої на створення позитивного іміджу, переваг та можливостей розвитку сільських територій України;
- ❖ стереотипний підхід до сільських територій як виключно просторової бази сільськогосподарського виробництва [12].

В Україні досі залишається актуальною низка проблем у сфері стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях, які потребують комплексного розв'язання не лише задля покращення економічних та інвестиційних умов у галузі сільського господарства, а й для підвищення якості та умов проживання у сільській місцевості, підвищення мобільності та обізнаності жителів сільської місцевості, їх можливостей для самореалізації, диверсифікації сільської економіки, підвищення фізичної доступності продовольчих товарів, розвитку конкуренції та розширення різноманіття сільськогосподарської продукції, що виробляється в Україні, підвищення її якості [13]. Найбільш актуальними, зокрема, є такі проблеми:

- ❖ недостатній рівень поінформованості сільського населення та малих виробників сільськогосподарської продукції про можливості та потенційні ризики при веденні господарської діяльності (у т.ч. через зміни клімату);
- ❖ обмежений доступ до залучення фінансових ресурсів для малих суб'єктів господарювання на селі, у користуванні яких наявні невеликі земельні ділянки, та новостворених сільськогосподарських виробників;
- ❖ відсутність належних інструментів підвищення конкурентоспроможності, структурної перебудови та економічної стійкості малих виробників сільськогосподарської продукції, включаючи фізичних осіб та сімейні фермерські господарства;

- ❖ недостатня зацікавленість об'єднаних територіальних громад у співпраці з місцевими малими агропідприємцями;
- ❖ відсутність чинників стимулювання для об'єднання та кооперації малих сільськогосподарських товаровиробників щодо створення ними ланцюгів доданої вартості;
- ❖ неспроможність невеликих господарств самостійно формувати додану вартість та забезпечувати дохідність через обмежений доступ до ринків збуту;
- ❖ недостатньо сприятливі умови для наукового забезпечення та впровадження інноваційних технологій на сільських територіях;
- ❖ відсутність підтримки для стимулювання молоді до започаткування власної справи у галузі сільського господарства.

Вирішення цих проблем вимагає переорієнтування нині функціонуючої стратегії державної політики на безпосереднє задоволення потреб селянина реалізувати свої підприємницькі ініціативи на своїй землі, гарантовану роботу з належною оплатою і користування послугами соціальної інфраструктури [13].

Незадовільний соціально-економічний стан сільських територій погіршується внаслідок військової агресії росії. Проблеми розвитку сільських територій прямо пов'язані з ситуацією в агропромисловому комплексі, який зазнав значних збитків внаслідок російського вторгнення в Україну. Блокування морських портів призвело до значного скорочення експорту з 6-7 млн. тонн на місяць до 1,5 млн. тонн. Це призвело до падіння внутрішніх цін реалізації аграрної продукції нижче рівня собівартості, що загрожує банкрутством аграрних підприємств [14]. За даними Київської школи економіки, прямі втрати сільського господарства через війну в Україні станом на 10.11.2022 р. склали 6,6 млрд. дол., в тому числі втрати в секторі тваринництва 362,5 млн. дол. Непрямі втрати для сільського господарства загалом оцінюються в розмірі 34,25 млрд. дол. [15]. На даний час пошкоджено близько 5% земель сільськогосподарського призначення. Втрати доступних посівних площ – понад 25%, зрошуваних земель – понад 70%, ягідників – близько 25%, садів – 20%. Відбулося зростання вартості виробництва продукції внаслідок зростання цін на добрива, паливе та насіння. Значні масиви земель є небезпечними для виробничої діяльності через пошкодження та замінування. Істотних руйнувань зазнали об'єкти інфраструктури: сільськогосподарської, складської, транспортної, енергетичної, переробної промисловості. Через фізичне знищення аграрних підприємств у зоні ведення бойових дій потенційно очікується втрата до 30% поголів'я тварин. Окрім того, існують виклики, які не були подолані до початку війни: складність підключення до інженерних мереж, захисні бар'єри при входженні аграрної продукції на ринки

інших країн (у тому числі наявність квот ЄС), незавершена адаптація законодавства у сфері безпечності, ветеринарного та фітосанітарного контролю до норм ЄС, проблеми з блокуванням податкових накладних, невідповідність потужностей для перевалки і доставки сільськогосподарської продукції до зростаючих потреб агровиробників [14].

Важливим фактором розвитку сільських територій є фінансова підтримка з боку держави. Практично у всіх країнах з розвиненою економікою така підтримка здійснюється на достатньо високому рівні. Суспільство прийшло до усвідомлення, що витрати, пов'язані з фінансовою підтримкою сільських районів, є нормальною платою за підвищення стабільності роботи галузі й в цілому добробуту суспільства. У ЄС розвитку сільських територій також приділяється значна увага. Його вважають невід'ємною частиною спільної сільськогосподарської політики. Майже 32% довгострокового бюджету ЄС на 2021–2027 рр. спрямовано на реалізацію Спільної Сільськогосподарської Політики. Довгостроковий бюджет ЄС на 2021–2027 рр. складає 1,21 трлн. євро. З них асигнування на Спільну Сільськогосподарську Політику складають 386,6 млрд. євро, які поділено між двома фондами:

(1) Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (*EAGF*). *EAGF* має асигнування в розмірі 291,1 млрд. євро. Цей фонд в основному фінансує підтримку доходів фермерів та ринкові заходи.

(2) Європейський аграрний фонд розвитку сільських районів (*EAFRD*). Для *EAFRD* загальний обсяг асигнувань складає 95,5 млрд. євро [16].

Таким чином, безпосередньо на розвиток сільських територій на період 2021–2027 рр. у ЄС виділено майже 33% коштів, що спрямовані на реалізацію Спільної Сільськогосподарської Політики.

Європейська політика сільського розвитку здійснюється через Програми сільського розвитку (*RDP*), які фінансуються *EAFRD*. Протягом 2014–2020 рр. на території ЄС у 28 країнах-членах діяло 118 національних та регіональних Програм розвитку сільських територій (*RDP*): у деяких країнах існують окремі національні програми, а в інших – діє більше двох програм розвитку. Наприклад, підтримка розвитку сільського господарства в Польщі протягом 2014–2020 рр. здійснювалася на основі Польської програми розвитку сільських регіонів (*RDP*). Програма передбачала використання 13,6 млрд. євро (8,7 млрд. євро з бюджету ЄС плюс 4,9 млрд. євро національного фінансування) [17]. Протягом 2021–2022 рр. у межах фінансування плану відновлення після *COVID-2019* – *NextGenerationEU* на розвиток сільських територій Польщі було виділено 944,7 млн. євро, з них 279,5 млн. євро в 2021р. та 665,2 млн. євро в 2022р. [18].

Стратегічним планом Спільної Сільськогосподарської Політики Польщі на 2023–2027рр. передбачене загальне фінансування розвитку сільського господарства в розмірі 25,144 млрд. євро, з них з бюджету ЄС – 22,052 млрд. євро, з національного бюджету – 3,092 млрд. євро. З цих коштів на розвиток сільських територій передбачається витратити 7,676 млрд. євро (з них 4,7 млрд. євро з бюджету ЄС і 3,067 млрд. євро за рахунок національного фінансування) [19].

Як спосіб заохочення місцевих ініціатив щодо збалансованого територіального розвитку сільської економіки та громад, створення робочих місць та покращення умов життя на цих територіях, Програма підтримуватиме проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». На це виділено 12,8% коштів бюджету Програми. Такий підхід охопить 58% сільського населення, при цьому буде створено близько 6000 робочих місць та покращено умови життя [19].

Особливе призначення й роль сільського господарства проявляються у забезпеченні добробуту населення й продовольчої безпеки країни. У світі цей рівень оцінюється за індексом *Global Food Security Index (GFSI)*. У 2020 р. Україна в рейтингу за цим індексом серед 113 країн світу займала 54 місце, Польща – 25. У 2021 р. Україна посідала 58 місце, Польща – 22. У 2022р. Україна значно знизилася свої позиції в цьому рейтингу з 58 місця до 71, тоді як Польща піднялася в рейтингу з 22 місця до 21 [20].

Для України значення сільського господарства посилюється ще й тим, що ця галузь входить в топ-3 секторів економіки, які забезпечують основну частину національного ВВП. Частка ВВП, створеного у секторі сільського, лісового та рибного господарства України протягом 2010-2021рр., коливалася в межах 7,4%–10,6% (рисунк 7.2). У 2021 р. цей сектор посідав друге місце серед галузей економіки країни з показником 10,9%.

Загалом в ЄС загальні витрати Спільної Сільськогосподарської Політики в ЄС у відсотках до ВВП за період 1990–2021рр. коливалися в межах 0,54% –034% до ВВП. Вихід Великої Британії призвів до відносного зростання й у 2022р. рівень витрат на Спільну Сільськогосподарську Політику склав 0,44% стосовно ВВП [22].

На цьому фоні Україна (у якій частка сільського населення перевищує 30%) вирізняється низьким рівнем підтримки сільського господарства. Станом на 2020р. її рівень дорівнював 0,1% ВВП. Водночас вклад сільського господарства у ВВП становив 9,3%. У 2019 р. державна фінансова підтримка сільського господарства склала 0,1% до ВВП, тоді як сільське господарство забезпечувало формування 9% ВВП країни. При цьому система вітчизняної державної підтримки аграрного сектору характеризується розпорошеністю, низькою ефективністю та непрозорістю форм і механізмів надання преференцій [23]. Підтримка надається переважно ве-

ликим сільськогосподарським підприємствам, особисті селянські господарства її майже не відчують. Міністр аграрної політики та продовольства України Р. Лещенко повідомив, що завданням міністерства є доведення державної фінансової підтримки аграрного сектора до 1% ВВП [24].

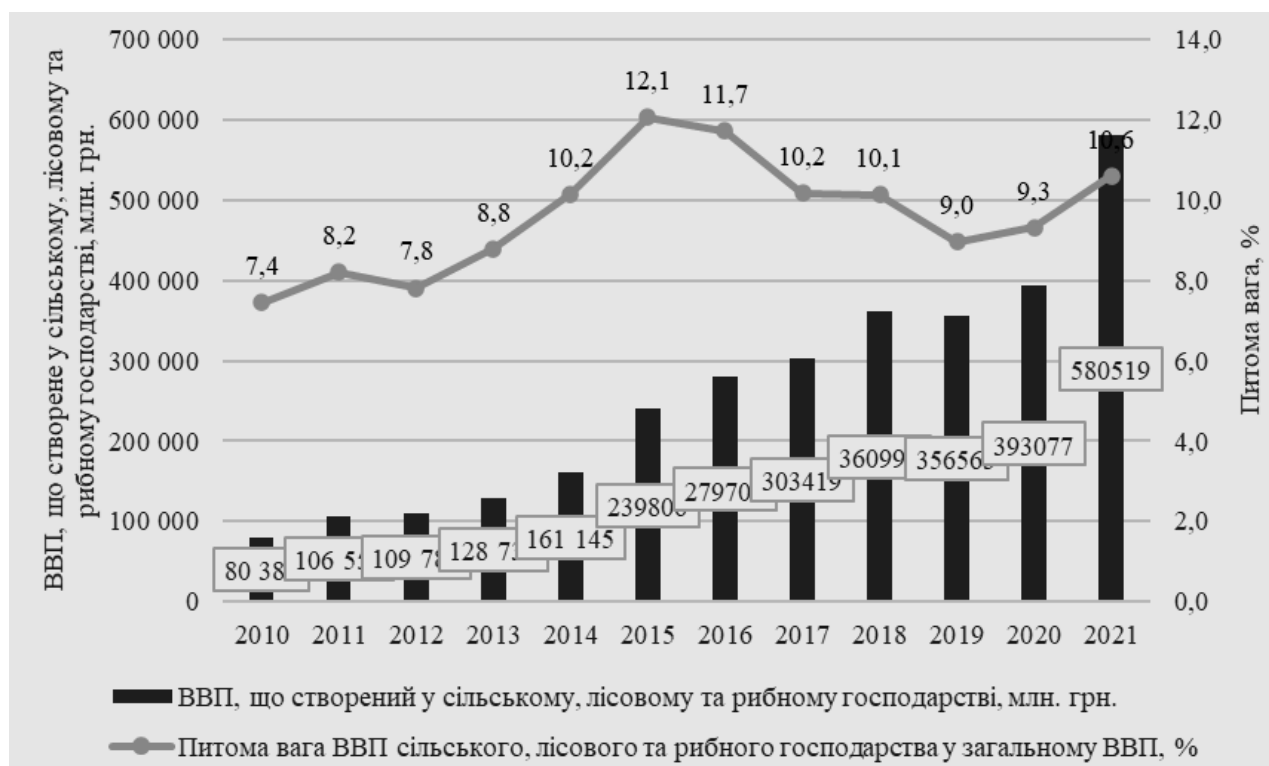

Рис. 7.2. ВВП, що створений у сільському, лісовому та рибному господарствах України та його частка у загальному ВВП за 2010–2021рр.*

*Джерело: сформовано автором на основі [21].

Як вірно зазначено у роботі [25] у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [26] відображена чітко виявлена прив'язка проблем розвитку села до ефективності функціонування агропромислового комплексу. У цьому законі наведені першочергові організаційно-економічні та правові заходи, що потребують вирішення на сільських територіях. У ньому також вказується на рівень мінімального фінансування розвитку сільських територій (розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше 1 (одного) відсотка від вартості валового внутрішнього продукту України (ст.5 Закону). Ці капіталовкладення повинні бути б виділятися у Державному бюджеті України окремим пунктом. А на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості повинно ви-

користуватися не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень, передбачених цією статтею. Проте більшість статей цього Закону залишились суто декларативними, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- й електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, у послугах радіо й телебачення, а також забезпечення рівних з містом умов постачання промисловими та продовольчими товарами, відповідності науково обґрунтованим нормативам якості медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного й торговельного обслуговування села. Питання будівництва житла, пільгове кредитування з компенсацією 25-35% відсотків отриманого державного кредиту залишились лише на папері [25, с.48]. З року в рік ситуація не покращується. Так, наприклад, аналіз ефективності виконання державної бюджетної програми 2751430 «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла» за 2020 рік показує, що за цей рік лише 41 будинок було підключено до наявних комунікацій (тоді як за планом мало бути 95 одиниць). Загальна фактична сума видатків за цією програмою склала 32 743,9 тис. грн. У 2020р. індивідуальним сільським забудовникам було надано 320 пільгових кредитів, що на 24,3% менше ніж заплановано, середня сума кредиту склала 102,3 тис. грн [27].

Враховуючи все вищесказане, слід зазначити, що сучасний стан державної підтримки розвитку сільських територій в Україні суттєво відрізняється від аналогічної практики в ЄС. Зростання ефективності функціонування аграрного сектору України, підвищення добробуту сільського населення і раціональне використання природних ресурсів села в умовах реалізації політики євроінтеграції нашої держави можливе лише при застосуванні комплексного підходу до вирішення існуючих проблем з урахуванням наявного досвіду ЄС. Це відбудеться тільки в разі виділення сільських територій як пріоритетного об'єкта державної політики [25, с.51]. Основними акцентами такої політики повинні стати розширення інших видів діяльності (крім сільськогосподарської), збільшення можливостей для підвищення рівня доходів сільського населення, впровадження підходів до стимулювання розвитку сільських територій, що діють у країнах ЄС.

7.1.2. Значення туризму для розвитку сільських територій

Диверсифікація інших видів діяльності в сільських районах дає змогу створити нові робочі місця, забезпечити конкурентоспроможність

сільських територій, досягнути екологічної безпеки, підвищити якість життя сільського населення [28]. Одним з ефективних напрямів розширення інших видів діяльності є туризм.

Туризм зарекомендував себе як інструмент диверсифікації економіки та основний двигун зайнятості з мультиплікативним ефектом для інших секторів, що роблять внесок у розвиток сільських районів. До кризи COVID-2019 туризм був одним з найбільш зростаючих видів економічної діяльності у світі, його частка у світовому валовому внутрішньому продукті у 2019 р. становила близько 10,3%; темпи економічного зростання цього сектору до 2019 р. перевищували темпи зростання економіки в цілому.

Туризм є галуззю, яка, характеризується великим обсягом зайнятого населення. Це пов'язано з тим, що такі підсектори як тимчасове розміщення й організація харчування туристів є достатньо трудомісткими [29]. У поєднанні з активним економічним зростанням це сприяє створенню великої кількості нових робочих місць. У 2019 році у сфері туризму у всьому світі працювало 334 млн. осіб, це кожне десяте робоче місце. При цьому за останні 5 років (до 2019 р.) кожне четверте новостворене робоче місце належало сфері туризму.

За даними ВТО, у 2019 р. по всьому світу було зареєстровано загалом 1 465,8 мільйонів міжнародних туристичних прибутків, що майже на 58 млн, або на 3,7%, більше, ніж 2018 року. Ця позитивна тенденція сприяла збільшенню доходів від міжнародного туризму. У 2019 р. вони зросли на 2,1% і досягли 1 493,7 млрд. дол. США.

Незважаючи на значні втрати внаслідок кризи COVID-2019, туризм продовжує відігравати важливу роль у глобальній економіці. Внесок туризму до світового ВВП у 2020р. знизився (на 49,1%), але його розмір залишався значним і склав 5,5%. 2021 рік продемонстрував кращі результати. Порівняно з 2020 р. зростання внеску туризму до ВВП склало 21,7%, частка у ВВП збільшилась до 6,1% [30]. Кількість зайнятих у туризмі в 2020 р. знизилася майже на 62 млн. і склала 271 млн. У 2021 році кількість зайнятих зросла на 18,2 млн. осіб і склала 289 млн. Це свідчить про здатність туризму до швидкого відновлення.

Глобальне відновлення галузі подорожей і туризму було підтримане більшою мірою зростанням витрат внутрішніх відвідувачів, доходи від міжнародних відвідувачів зросли меншою мірою. Внутрішні витрати на подорожі й туризм значно зросли – на 31,4% в усьому світі, тоді як витрати іноземних туристів зросли лише на 3,8%, оскільки обмеження на в'їзд для іноземних туристів залишалися чинними в багатьох країнах. Як результат, частка внутрішніх витрат у загальних витратах на подорожі й туризм зростає з 72% у 2019 році до 85% у 2021 році [31].

У 2019 році кількість осіб, зайнятих в туризмі ЄС, складала більше 12,5 млн. осіб. Частка зайнятих в туризмі щодо загальної кількості зайнятих у нефінансовому секторі у 2019 році коливалася в межах від 4,1% (Польща) до 27,8% (Греція). У 2020 році в індустрії туризму було зайнято більше жінок (58,4%), ніж чоловіків. Найвищі частки були відзначені в туристичних агентствах і туроператорах (64%), за ними слідує сектор розміщування (60%) [32].

У 2021р. туризм ЄС змістився в бік менш населених районів. Майже половина ночей, проведених у туристичних місцях ЄС (48%) в 2021р. були проведені в прибережних районах. Порівняно з 2019 роком частка прибережного туризму збільшилася на один відсотковий пункт за рахунок неприбережного туризму. За ступенем урбанізації у 2021р. порівняно з 2019р. туризм змістився в бік сільських районів (рисунок 7.3).

Частка ночей, проведених у містах, знизилася на 6 відсоткових пунктів до 28,4 %, тобто сільська місцевість була на першому місці з показником 37,1 % (+4 в.п.), за нею слідує міста і передмістя (рисунок 7.3). Оцінка рівня урбанізації в розбивці по прибережних і неприбережних районах у 2021р. показує, що найбільшу частку ночівель було проведено в закладах із розміщування туристів, розташованих у сільських неприбережних районах (21%), за якими слідує ті, що розташовані в прибережних містах і передмістях (20 %) [33].

Хоча в середньому по ЄС кількість ночівель, проведених в закладах розміщення сільської місцевості складає 37%, у деяких країнах вона набагато вища від середнього показника (таблиця 7.2). Наприклад, в Австрії – країні з високим рівнем розвитку економіки – частка ночівель у сільській місцевості в 2021 р. склала 70%, що вище від показника 2019 р. (65,6%). Значна частка ночівель у сільській місцевості також спостерігається в Греції (66,9%), Хорватії (55,2%), Чехії (52,3%) та Словенії (50%).

Така тенденція характерна не тільки для традиційних форм туризму. Сектор економіки сумісного користування у сфері розміщення туристів також демонструє подібну динаміку. Так, за даними найбільш потужної платформи сумісного користування житлом *Airbnb* (рисунок 7.4), частка заброньованого туристами житла у сільській місцевості в літку 2021 р. склала 22% проти 10 % у 2019 р. Ця компанія повідомила про найбільше зростання кількості бронювань житла в місцевості з найнижчою щільністю населення у 2022р. порівняно з 2019 р. [34]. Відпочинок у сільській місцевості, за даними цієї компанії, входив у 2022 р. у топ-10 популярних напрямів відпочинку, посідаючи 5 місце.

Тенденція до збільшення частки туристичного ринку на користь відпочинку в сільських територіях загалом характерна для кризових періодів. Так, у 2001 р. внаслідок терористичних атак та глобальної економі-

чної кризи підвищилася цінова чутливість туристів, зросла кількість подорожей «зроби сам», збільшилося використання інших засобів розміщення, окрім готелів (тобто квартир, замських будинків тощо), зріс внутрішній туризм [36].

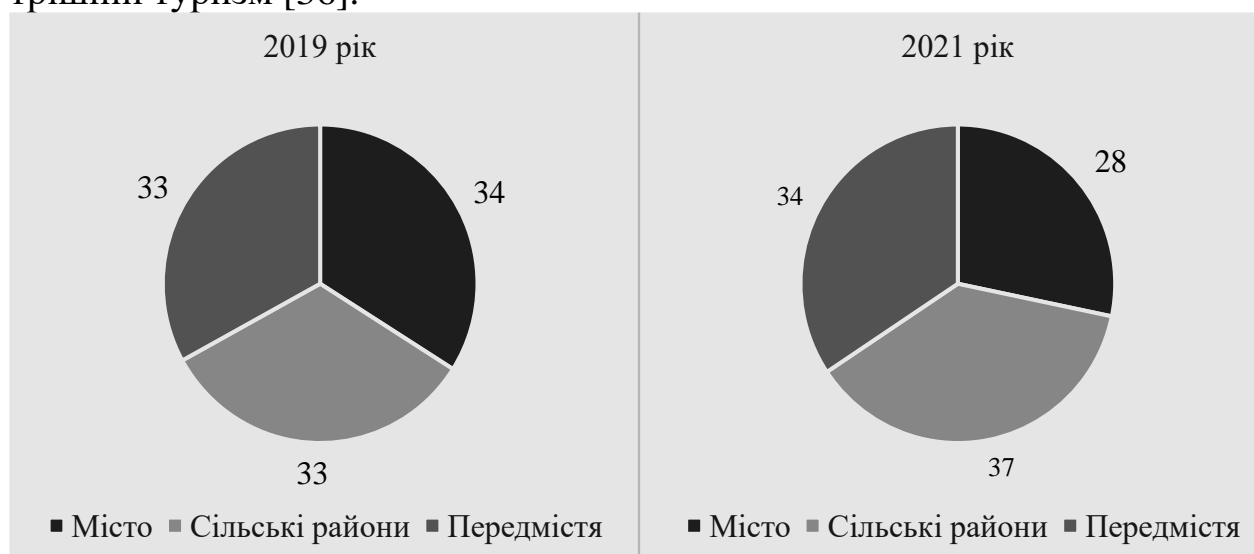

Рис. 7.3. Структура ночівель туристів в ЄС за ступенем урбанізації у 2019 та 2021 рр. (у %).*

*Джерело: [33].

Туризм тісно пов'язаний з іншими галузями економіки, оскільки його розвиток збільшує попит на місцеві товари за рахунок іноземних туристів. Це сприяє розвитку місцевої промисловості та зниженню проблеми зайнятості населення. Кожне новостворене робоче місце у сфері туризму сприяє створенню 1,5 робочих місця в суміжних сферах [37]. Отже, туризм може продукувати нові робочі місця безпосередньо і сприяти створенню нових у суміжних галузях, підвищуючи таким чином доходи сільського населення.

Таблиця 7.2

Кількість та структура ночівель, проведених у закладах розміщення туристів за ступенем урбанізації в країнах ЄС у 2019 та 2021 рр.*

Країна	2019 рік				2021 рік			
	Загальна кількість ночівель, тис.	у тому числі:			Загальна кількість ночівель, тис.	у тому числі:		
		у містах, %	у передмістях, %	у сільській місцевості, %		у містах, %	у передмістях, %	у сільській місцевості, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бельгія	42 513	39,3	42,4	18,4	29 221	27,0	50,4	22,6
Болгарія	27 155	32,4	38,7	28,9	17 620	31,5	37,4	31,1
Чехія	57 025	44,5	16,9	38,5	31 924	27,7	20,0	52,3
Данія	34 326	37,2	10,8	52,0	28 540	-	-	-
Німеччина	436 955	38,5	29,9	31,6	266 103	31,7	32,3	36,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Естонія	6 967	55,0	20,3	24,6	3 999	44,5	22,4	33,1
Ірландія	-	-	-	-	14 930	-	-	-
Греція	143 594	10,3	22,8	66,8	73 887	10,2	22,9	66,9
Іспанія	469 814	37,3	50,3	12,5	259 580	36,5	47,1	16,4
Франція	446 554	38,7	23,3	38,0	369 874	34,2	23,8	42,0
Хорватія	91 178	6,5	30,1	63,4	70 172	9,3	35,5	55,2
Італія	436 739	29,4	42,2	28,3	289 178	21,6	47,3	31,1
Кіпр	17 574	12,7	49,4	37,9	9 742	12,8	47,6	39,6
Латвія	5 510	65,7	20,0	14,3	2 380	48,6	25,0	26,4
Литва	8 947	42,5	32,2	25,3	5 543	35,0	35,8	29,2
Люксембург	2 852	40,0	13,2	46,8	2 131	39,9	13,8	46,3
Угорщина	33 200	41,4	33,6	25,0	17 371	34,3	34,3	31,3
Мальта	9 911	46,9	51,8	1,3	4 613	50,7	47,6	1,6
Нідерланди	123 443	34,8	33,2	32,0	101 094	23,5	36,9	39,7
Австрія	127 891	19,0	15,5	65,6	66 709	12,3	17,7	70,0
Польща	93 343	33,8	36,1	30,1	62 838	29,6	37,0	33,5
Португалія	77 594	45,5	37,8	16,7	42 444	39,2	38,8	22,0
Румунія	29 890	43,2	32,7	24,2	20 653	-	-	-
Словенія	15 759	17,0	39,0	44,0	11 232	9,9	40,1	50,0
Словаччина	17 225	23,8	31,8	44,4	7 916	49,2	35,6	15,2
Фінляндія	23 096	44,1	21,5	34,3	17 489	36,3	25,6	38,2
Швеція	63 175	40,8	23,0	36,2	50 045	33,3	25,0	41,7
Ісландія	8 406	42,7	20,4	36,9	5 012	29,0	23,9	47,1
Ліхтенштейн	178	z	100,0	z	162	:	100,0	:
Норвегія	35 180	-	-	-	27 092	23,9	32,2	44,0
Швейцарія	-	-	-	-	-	-	-	-
П. Македонія	2 295	31,5	36,6	32,0	1 322	28,6	37,0	34,4
Сербія	10 051	-	-	-	8 156	39,5	20,4	40,1
Великобрит.	367 229	-	-	-	-	-	-	-
Чорногорія	4 681	-	-	-	-	-	-	-
Косово	382	-	-	-	-	-	-	-
ЄС	2 879 996	33,7	33,4	32,9	1 877 797	28,4	34,5	37,1

*Джерело: сформовано автором на основі [33].

Зайнятість у туризмі можна класифікувати за двома окремими рівнями залежно від їхньої участі або внеску в туристичну пропозицію. Фронт-офіси в готелях, ресторанах, туристичних агентствах, туристичних інформаційних бюро, літаках, круїзних лайнерах, курортах або торгових точках забезпечують пряму зайнятість, оскільки їхні працівники контактують з туристами і задовольняють туристичний попит. Туризм також підтримує непряму зайнятість у таких видах діяльності, як: ресторанне господарство, будівельні компанії, які будують та обслуговують туристичні об'єкти, а також необхідну інфраструктуру, авіапромисловість, виробництво різних ремісничих виробів, маркетингові агентства, служби, які більшою чи меншою мірою залежать від туризму.

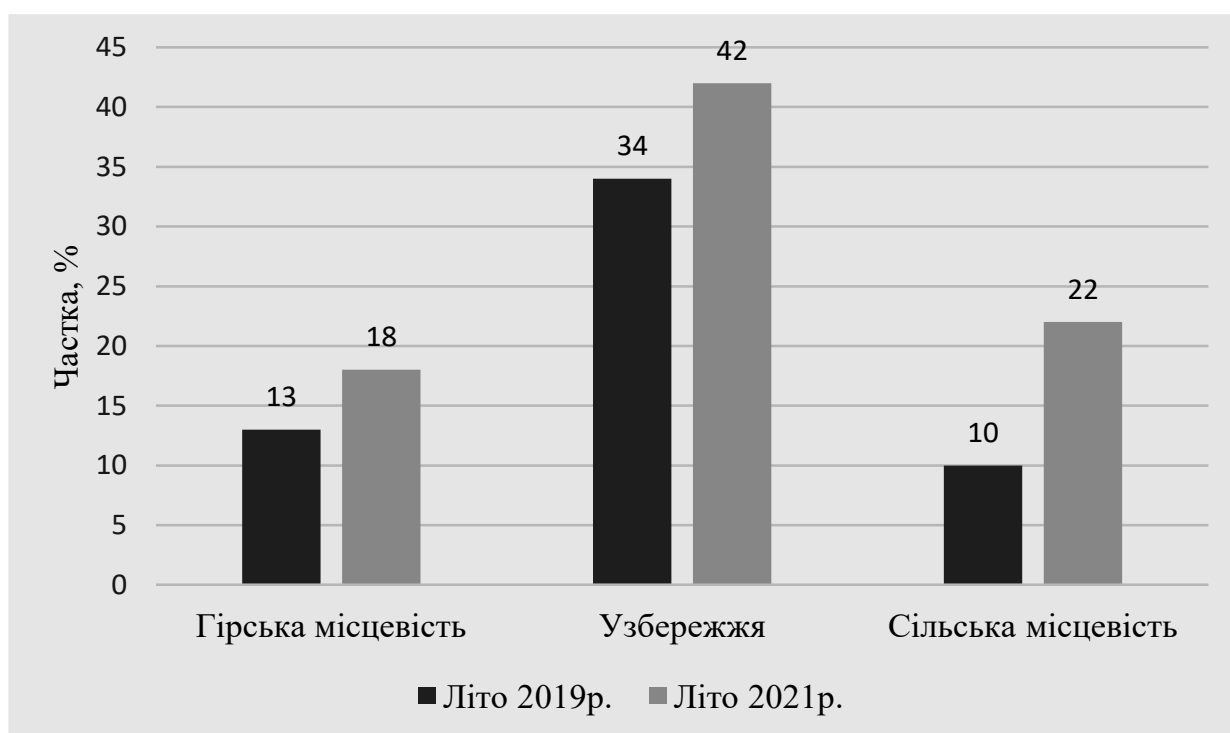

Рис. 7.4. Частка заброньованого житла через платформу *Airbnb* у природній місцевості літом 2019 та 2021 рр.*

*Джерело: [35].

Як зазначається у результатах спільного проєкту Міжнародної Організації Праці та ВТО внесок туризму в розвиток територій посилюється завдяки явищу, відомому як мультиплікатор доходу від туризму (МДТ). Це відбувається тому, що гроші, витрачені туристами на території, будуть повторно витрачені реципієнтами [37].

Отже, вплив туризму на зайнятість відбувається наступними шляхами:

- ❖ пряма зайнятість у туристичних галузях;
- ❖ непряма зайнятість у секторах, що постачають фактори виробництва для туристичних галузей;
- ❖ індукований вплив на зайнятість у результаті наступних раундів витрат;
- ❖ загальний вплив на зайнятість, який відображається в мультиплікаторі зайнятості. Високий мультиплікатор зайнятості в туристичних галузях вказує на те, що країни, які стикаються з високим рівнем безробіття, можуть обрати розвиток туризму як можливий ефективний засіб поглинання надлишкової робочої сили [37].

Таким чином, туризм є важливим джерелом зайнятості, а також може сприяти збереженню робочих місць в економіці. У випадку сільської місцевості туризм є засобом сприяння створенню нових робочих місць, що компенсує втрату робочих місць в інших галузях економіки (наприклад, у сільському господарстві). Окрім робочих місць, які підтримуються безпосередньо завдяки туризму, витрати відвідувачів також можуть відігравати опосе-

редковану роль у збереженні робочих місць. На додаток до «прямого» та «непрямого» внеску в зайнятість, туристичні витрати також мають значний мультиплікативний ефект. Наприклад, туристи витрачають свої гроші на товари та послуги. Туристичні підприємства платять заробітну плату своїм працівникам, які, у свою чергу, витрачають ці гроші в місцевій економіці.

Оскільки туристів приваблюють незаймані/нерозвинені території, туризм є ефективним засобом розвитку зайнятості в сільській місцевості та неблагополучних регіонах. Він може підвищити якість життя місцевого населення, підтримуючи рівень послуг, який в іншому випадку може бути нежиттєздатним. Для малого бізнесу також можуть з'явитися можливості для працевлаштування (наприклад, для ремісничих підприємств) [36].

У контексті пандемії *COVID-19*, роль туризму в розвитку сільських територій є, як ніколи, актуальною. Туризм у сільській місцевості пропонує важливі можливості для відновлення, оскільки туристи шукають менш населені напрямки, а також відпочинок на свіжому повітрі. Водночас, громади в сільській місцевості, як правило, набагато менше підготовлені до подолання прямих і непрямих наслідків кризи. Тому вкрай важливо підтримати їх у подоланні економічних та соціальних наслідків пандемії. Як зазначив Генеральний секретар ООН А. Гутерріш у своїй нещодавній аналітичній записці «*COVID 19* і трансформація туризму», ця криза також є «можливістю переосмислити, як туризм взаємодіє з нашим суспільством, іншими економічними секторами, природними ресурсами та екосистемами; краще вимірювати і управляти ним; забезпечити більш справедливий розподіл його вигод і сприяти переходу до вуглецево-нейтральної та більш сталої економіки туризму» [38].

З сільськими територіями найчастіше пов'язують сільський туризм, хоча в сільській місцевості можуть здійснюватися й інші види туризму. Зокрема, на сайті Європейської Асоціації Сільського Туризму пропонуються такі туристичні продукти:

- ❖ сімейний відпочинок,
- ❖ фермерський досвід,
- ❖ велосипедні прогулянки,
- ❖ гастрономія та їжа,
- ❖ природні парки,
- ❖ події, пригоди,
- ❖ культурна спадщина,
- ❖ унікальний досвід,
- ❖ живи як місцевий [39].

Сільський туризм має високий потенціал для стимулювання місцевого економічного зростання та соціальних змін через його взаємодоповнюваність з іншими видами економічної діяльності, внесок у ВВП та створення

робочих місць, а також здатність сприяти роззосередженню попиту в часі (боротьба з сезонністю) та на більшій території.

ВТО розуміє сільський туризм як «тип туристичної діяльності, у якому досвід відвідувача пов'язаний із широким спектром продуктів, зазвичай пов'язаних із діяльністю на природі, сільським господарством, сільським способом життя/культурою, риболовлею та оглядом визначних пам'яток. Діяльність сільського туризму здійснюється в неміських (сільських) районах з такими характеристиками: 1) низька щільність населення, 2) ландшафт і землекористування, в яких переважають сільське й лісове господарство і 3) традиційна соціальна структура і спосіб життя» [40].

З огляду на поставлені в Проекті плану відновлення України стратегічні завдання щодо забезпечення зайнятості населення та підвищення його добробуту в післявоєнний період [41, с.29] розвиток туризму на сільських територіях може стати важливим інструментом досягнення запланованих результатів.

Одним з найбільш поширених у світі видом туризму, що здійснюється на сільських територіях, є екотуризм. Екотуризм в Україні ще не набув достатнього поширення, але має перспективи для розвитку.

7.1.3. Соціально-економічний вплив екотуризму та передумови його розвитку в Україні

Офіційна історія розвитку екотуризму починається з моменту створення у 1990 р. нової організації Міжнародне Товариство Екотуризму (TIES), яка вперше розробила і представила визначення екологічного туризму: «Відповідальні подорожі до природних територій, які зберігають навколишнє середовище та покращують добробут місцевого населення». Відтоді екотуризм є предметом підвищеного інтересу як з боку вчених-екологів, так і з боку міжнародних неурядових організацій, таких як ВТО, Європейська Економічна Комісія ООН, Організація Економічного Співробітництва і Розвитку, Рада Європи. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 2002 рік був оголошений Міжнародним роком екотуризму. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2018 р. «Сприяння розвитку сталого туризму, включаючи екотуризм, в інтересах ліквідації бідності й охорони навколишнього середовища» підкреслюється, що екотуризм є багатоплановим видом діяльності і може сприяти реалізації економічної, соціальної та екологічної компонент сталого розвитку і досягненню цілей в галузі сталого розвитку, в тому числі шляхом сприяння економічному зростанню, пом'якшення гостроти проблеми бідності, забезпечення зайнятості населення, прискорення переходу до більш раціональних моделей споживання і виробництва та сприяння не-

виснажливому використанню океанів, морів і морських ресурсів, пропаганди місцевої культури, підвищення якості життя та сприяння розвитку сільських районів і поліпшення умов життя сільського населення [42].

Зміна умов зовнішнього середовища з плином часу вплинула на зміну акцентів і концептуалізацію терміну. Внаслідок цього *TIES* у 2015 році внесло зміни до первісного трактування терміну «екотуризм»: «Відповідальні подорожі до природних територій, які зберігають навколишнє середовище, підтримують добробут місцевого населення, а також включають у себе інтерпретацію та освіту». Навчання має бути інклюзивним як для персоналу, так і для гостей [39].

Визначення екотуризму [43] достатньо чітко окреслює його ключові складові: збереження природи, спільноти та сталі подорожі. Екотуризм поєднує збереження природи, спільноти й екологічно безпечні подорожі. Це означає, що ті, хто реалізує екотуристичну діяльність, бере участь у ній, повинні прийняти такі принципи екотуризму:

- ❖ мінімізація фізичного, соціального, поведінкового й психологічного впливу;
- ❖ виховання екологічної та культурної обізнаності та поваги;
- ❖ створення позитивних емоцій як відвідувачів, так і господарів;
- ❖ забезпечення прямих фінансових вигод для збереження;
- ❖ створення фінансових вигод як для місцевого населення, так і для приватного бізнесу;
- ❖ надання відвідувачам незабутніх інтерпретаційних вражень, які допоможуть підвищити чутливість до політичного, екологічного та соціального клімату країн, що приймають;
- ❖ проектування, будівництво та експлуатація об'єктів з низьким рівнем впливу на навколишнє середовище;
- ❖ визнання прав і духовних переконань корінних народів у місцевих спільнотах та співпраця з ними з метою розширення їх можливостей [43].

Проблема вимірювань та підвищення їх точності в екотуризмі є надзвичайно важливою й актуальною як з екологічної, так і з економічної точок зору. Вперше питання вимірювання економічного впливу екотуризму обговорювалися на Міжнародному саміті з екотуризму в Канаді, 2002 р. У цьому ж році у зв'язку з проголошенням ООН 2002 р. Міжнародним роком екотуризму ВТО провела перше ґрунтовне дослідження, присвячене розвитку ринку екотуризму. Як об'єкти дослідження були обрані найбільш потужні ринки екотуризму (Німеччина, США, Великобританія, Канада, Іспанія, Франція та Італія). По кожній з цих країн були проведені окремі дослідження та опубліковані їх результати. Автори видання «*The British Ecotourism Market*» серед факторів, що ускладнюють забезпечення

зіставності проведення економічної оцінки впливів екотуризму виділяють: (1) відмінність концепцій екотуризму в різних країнах і навіть на різних територіях всередині окремої країни, (2) включення продуктового екотуризму до продуктів загального туризму [44, 7].

Але навіть приблизні науково обґрунтовані оцінки свідчать про високий економічний потенціал подальшого розвитку екотуризму. Дослідження, проведене у 2015 р. *Balmford et al.*, показує, що у глобальному масштабі природно-заповідні території відвідують близько 8 млрд. осіб за рік, з яких більше 80% припадає на Північну Америку та Європу. Ці візити генерують приблизно 600 млрд. дол. США на рік прямих витрат всередині країн [45, 7]. Слід відмітити, що перспективним з точки зору точного підрахунку кількості туристів, які відвідують природно-заповідні території, є використання технологій *Big Data* на основі даних операторів мобільного зв'язку. Це може навіть допомогти скласти соціальний портрет еко туриста [7].

Позитивний вплив доходів від екотуризму на формування ВВП окремих країн підтверджують роботи [46, 7]. Дослідження, проведені на локальному рівні також свідчать про позитивний вплив екотуризму на економіку місцевих спільнот, зокрема розширення можливостей працевлаштування, відкриття свого власного бізнесу [47-49, 7]. Про результати соціального партнерства еко туристичного бізнесу та місцевих громад йдеться в роботах [50, 7]. Зокрема, як зазначають *Jackson* та *Wood* [50] компанія *Wilderness Safaris* вартістю 89 млн. доларів, що працює у 28 напрямках на півдні Африки, реінвестує 5% свого прибутку для розвитку місцевих територій, від яких залежить еко туристичний бізнес. Цей приклад демонструє успішний досвід взаємовідносин між еко туристичним бізнесом і місцевими громадами та показує, що еко туризм може бути корисним для розвитку територій здійснення еко туризму. Крім того, доходи від еко туризму можуть бути кращим варіантом поповнення місцевого бюджету в країнах з економікою, що розвивається, порівняно з можливими доходами від виробничих підприємств, які забруднюють навколишнє середовище. За словами директора Національного парку Вірунга (Конго), еко туризм вже приносить понад мільйон доларів США доходу. Підвищення безпеки парку може збільшити цю цифру до 235 мільйонів доларів США, що принесе користь місцевим громадам і створить понад 7 000 робочих місць [51, 7]. У 2020 р. еко туризм забезпечив 1,2 млрд. дол. до ВВП Гани (5,5%) [52].

Але слід враховувати, що, з одного боку, еко туризм є досить прибутковим сектором туризму, а з другого боку, він також потребує вкладення коштів на підтримку в сталому стані екосистем, що використовуються, у тому числі на фінансування створення та функціонування туристичних обсерваторій, сертифікацію об'єктів інфраструктури еко туризму і т.д. Еко туризм є сектором сфери послуг, який швидко зростає, і, як на-

слідок, привабливим для інвестування. У період послаблення карантинних заходів він став привертати більшу увагу туристів. Багато зарубіжних та вітчизняних засобів масової інформації повідомляють про формування тенденції до відносно більшого зростання ринку внутрішнього туризму, спрямованого на природу [53, 7]. Дані опитування, проведеного в Бразилії серед фахівців туроперторів, турагентств і незалежних консультантів туристичного бізнесу, показують, що екотуризм посідає друге місце серед усіх видів туризму за ступенем привабливості для інвестицій на даному етапі [54, 7]. Слід відмітити, що, за даними цього опитування, серед топ-5 напрямів туризму є 3 напрями природного туризму. Досвід Бразилії також показує, що з урахуванням податкових та мультиплікативних ефектів національна економіка отримує від інвестицій 15 доларів віддачі на кожен долар, вкладений у природно-заповідні території. Аналогічний показник для країн ЄС складає 7-10 євро [55, 7].

Такі повідомлення свідчать про зростання інвестиційної привабливості екотуризму, а отже, завдання полягає у розробці в Україні дієвих механізмів залучення інвестицій у розвиток цього сектору туризму. Крім того, на державному рівні необхідно розробити й впровадити ефективний механізм податкового стимулювання малого бізнесу в Україні, враховуючи недоліки фіскального законодавства [56, 7] оскільки екотуристична діяльність здійснюється в основному суб'єктами малого підприємництва. А також слід посилити в Україні фіскальну децентралізацію, щоб екологічний податок залишався у розпорядженні місцевих громад і спрямовувався на охорону місцевих екосистем [57]. Податок на прибуток суб'єктів підприємництва, що здійснюють виробничу діяльність, підлягає розподілу між державним та місцевим бюджетами, і в цьому розподілі місцевий бюджет отримує лише 10% надходжень податку на прибуток. Екологічний податок також підлягає розподілу між державним і місцевим бюджетами, при цьому місцеві бюджети отримують лише близько 40% надходжень цього податку, місцеві громади, власники рекреаційної зони отримують лише 25% (сільські, селищні, міські бюджети, бюджети об'єднаних територіальних громад) [7]. Існує диспропорція щодо розподілу обсягу повноважень з охорони довкілля між державним і місцевими бюджетами та розподілу екологічного податку, закріпленого за рівнями бюджетної системи для виконання цих повноважень [58]. Туристичний збір в Україні є доходом виключно місцевих бюджетів і впроваджується за рішенням місцевих органів влади. До того ж туристичний збір може здійснюватися лише з тимчасового розміщення у таких місцях проживання: а) готелі та інші заклади готельного типу, санаторно-курортні заклади; б) житловий будинок, прибудова до житлового будинку, квартира, котедж, кімната, будь-які інші об'єкти, що використовуються для тимчасового проживання (ночівлі). Отже, особи, які

приїжджають до природно-заповідної території індивідуально, залишаються поза межами оподаткування туристичним збором. Ставки туристичного збору в Україні встановлено у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати, для внутрішнього туризму – до 0,5%, для зовнішнього туризму – до 5%. Загалом розмір туристичного збору в Україні порівнюваний з аналогічними зборами у країнах ЄС [7].

Проблема полягає в тому, що кошти від цього збору надходять до місцевого бюджету і можуть витратитись на різні цілі, у тому числі непов'язані з туризмом. Проектом Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України щодо фінансового забезпечення розвитку туризму» (№3696) передбачена нова система спрямування туристичного збору. За словами голови Державного агентства розвитку туризму України М. Олесків мають бути створені цільові туристичні регіональні фонди, до яких спрямують туристичний збір, цільові внески підприємств та громадян на реалізацію стратегії розвитку туризму, кошти місцевого та державного бюджетів, кошти грантів та міжнародної допомоги [59, 60]. Але поки що ці зміни не прийнято на законодавчому рівні.

Отже, завдання полягає у коригуванні бази оподаткування туристичним збором з метою охоплення усіх туристів, наслідком чого стане збільшення суми податкових надходжень. Крім того необхідно внести відповідні зміни у законодавстві з метою спрямування надходжень від туристичного збору виключно на цілі розвитку туризму на територіях місцевих громад.

Навколишнє середовище має центральне значення для туризму. Відповідне законодавство, збалансований підхід до планування та впровадження найкращих практик управління підприємствами сільського туризму є важливими для забезпечення захисту довкілля [36].

Згідно з дослідженням *Booking.com*, 73% мандрівників кажуть, що вони з більшою ймовірністю забронюють об'єкт, у якому діють екологічні методи. Потенційні еко туристи повинні бути впевнені, що туроператори надають саме екобезпечні послуги та продукти. Це, у свою чергу, потребує здійснення відповідної сертифікації туристичних послуг і продуктів. Сертифікація необхідна не лише для поінформованості майбутніх споживачів. Вона також важлива для забезпечення ефективності ділового партнерства між суб'єктами, що функціонують на ринку екотуризму. Крім того, турагентства та туроператори, що матимуть відповідні сертифікати, отримують додаткові маркетингові переваги перед іншими учасниками ринку екотуристичних послуг. Екосертифіковані об'єкти розміщення, розміщені на *Booking.com*, відтепер відзначені позначкою «Екологічно безпечна подорож» [61].

Слід відмітити, що сертифікація в цій сфері охопила далеко не всі суб'єкти екотуризму. Але деякі країни вже мають національний досвід ро-

зробки і використання програм сертифікації та акредитації екотуризму, наприклад Австралія [62]. Організація «*Ecotourism Australia*» вже понад 30 років визнається світовим лідером у галузі сертифікації туризму. На даний момент *Ecotourism Australia* пропонує два типи екосертифікації: (1) сертифікація для бізнесу і (2) сертифікація для дестинацій (рисунк 7.5).

Рис. 7.5. Програми сертифікації екотуризму в Австралії.*

*Джерело: сформовано автором на основі [61].

Для екосертифікації бізнесу є дві основних програми, які засновані на найкращих міжнародних практиках і визнані *GSTC*.

Екологічна сертифікація (*ECO Certification*). ЕКО-сертифікація призначена для турів, житла чи атракцій, що орієнтуються на природу.

Сертифікація сталого туризму (*Sustainable Tourism Certification*). Сертифікація сталого туризму призначена для всіх підприємств, які працюють у ланцюжку постачання туристичних послуг у неприродному просторі, включаючи готелі, атракціони, екскурсії, транспорт, ресторани, пивоварні та багато іншого.

Екосертифікація дестинацій ґрунтується на міжнародних стандартах найкращих практик і використовує систему «зелених» дестинацій, яка визнана Глобальною Радою зі Сталого Туризму (*GSTC*). *Ecotourism Australia* пропонує дві програми для дестинацій: Сертифікація *ECO Destination*, Сертифікація сталої дестинації.

Сертифікація *ECO Destination* – найбільше підходить для регіонів, які орієнтовані на відвідувачів, що живуть на природі, а також для національних парків, заповідників, природи та пейзажів, про які потрібно піклуватися.

Сертифікація дестинації сталого туризму. За аналогічними критеріями, що використовуються в програмі сертифікації ЕКО дестинацій, сертифікація сталої дестинації доступна для всіх дестинацій, які не зосереджуються на відвідуванні природи, наприклад, міст.

Програма сертифікації *ECO Destination* запевняє мандрівників, що сертифіковані дестинації підтримують сильну, добре керовану прихильність до постійного вдосконалення сталих практик і надають високоякісний досвід екологічного туризму в регіоні.

Сертифікація проводиться для регіону або дестинації з чітко визначеними межами. Вона вимагає, щоб одна організація, наприклад, місцева рада або місцева туристична організація, була відповідальною за управління сертифікацією, однак вона оцінює практику управління туристичною дестинацією в усьому регіоні в масштабах всієї громади.

Отримання статусу сертифікованої ЕКО-дестинації означає, що регіони демонструватимуть відвідувачам, зацікавленим сторонам і громаді визнані на міжнародному рівні якості екотуризму у спосіб, що заслугоує на довіру та є достовірним і автентичним.

Крім того, *Ecotourism Australia* пропонує спеціалізовані програми:

Climate Action Certification. Як доповнення до однієї з основних програм сертифікації, ця сертифікація заохочує бізнес більш детально зосередитися на стратегіях скорочення викидів вуглецю та пом'якшення наслідків зміни клімату.

Сертифікація поваги до нашої культури. Програма є доповненням до однієї з основних програм сертифікації та заохочує бізнес працювати таким чином, щоб поважати та зміцнювати культурну спадщину та живу культуру корінних громад.

Екосертифікація гідів. *Ecoguide Certification* – спеціальна програма сертифікації для осіб, які пропонують послуги екскурсів у природі [61].

Європейський стандарт маркування екотуризму – *EETLS* – було розроблено в рамках проєкту *ECO-DESTINET* (2007–2009 рр.) для забезпечення екологічної, соціально-економічної та культурної сталості послуг екотуризму в Європі. Критерії сталого туризму, опубліковані Глобальною радою зі сталого туризму (*GSTC*), і визначення Міжнародного товариства екотуризму (*TIES*) використовували як посібник для розроблення, тестування та ухвалення рішень щодо критеріїв і показників *EETLS* [63]. Європейський стандарт маркування екотуризму (*EETLS*) став першим визаним стандартом *GSTC* (жовтень 2011р.).

У світовій практиці екотуризм в основному пов'язують з природно-заповідними територіями. Станом на 01.01.2021р. природно-заповідний фонд (ПЗФ) України має у своєму складі 8 633 території та об'єктів фактичною площею 4 105 522,247 га та 402 500,0 га в межах акваторії Чорного моря. Більше половини (62,7%) площі ПЗФ України займають території та об'єкти загальнодержавного значення. Серед них 19 природних і 5 біосферних заповідників, 53 національні природні парки, 136 пам'яток природи, 328 заказників, 18 ботанічних садів, 90 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних та 7 зоологічних парків. Загальна площа територій ПЗФ загальнодержавного значення становить 2977006,19 га, місцевого – 1910517,58 га.

Найбільший відсоток заповідності серед адміністративно-територіальних одиниць – у м. Київ, м. Севастополь, Хмельницькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Найменший – у Харківській, Вінницькій, Черкаській, Миколаївській та Дніпропетровській областях (таблиця 7.3).

Слід зазначити, що, хоча протягом 2020 р. кількість об'єктів та територій ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 120 одиниць загальною площею 26 032,82 га, цього недостатньо, адже відношення фактичної площі ПЗФ до площі держави («показник заповідності») становить 6,8%. При цьому Конвенцією про охорону біологічного різноманіття, сторонами якої є 196 країни світу, серед яких і Україна, поставлено завдання створити систему природоохоронних територій на площі 17% суходолу та 10% морських акваторій [64]. У Законі України «Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» зазначено, що частка земель ПЗФ в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості держав – членів Європейського Союзу, де частка таких земель становить у середньому 21% площі держав – членів Європейського Союзу [65]. Отже завдання полягає у збільшенні частки земель ПЗФ України.

З метою недопущення надмірного антропогенного впливу на природо-заповідних територіях організована міжнародна система екомоніторингу. Екомоніторинг являє собою комплекс заходів щодо визначення стану навколишнього середовища і відстеженню змін, які відбуваються. Він включає в себе систему спостереження, оцінку та прогноз. Екомоніторинг не передбачає управління, але є джерелом інформації, вкрай необхідної для прийняття екологічно важливих рішень. У 2004 р. під егідою ВТО було розпочато створення Міжнародної мережі туристичних обсерваторій (*INSTO*). Мета *INSTO* – відстежувати економічні, соціальні та екологічні наслідки туризму на рівні дестинації [66]. Перші обсерваторії були створені у 2006 р. *INSTO* продовжує свій розвиток і на даний момент включає 37

обсерваторій по всьому світу: вісім у Китаї, одна в Греції, дві в Бразилії, п'ять в Індонезії, одна в Хорватії, одна в США, одна в Гватемалі, одна в Італії, одна в Аргентині, одна в Австралії, три в Португалії, шість в Іспанії, дві в Канаді, одна в Колумбії та три обсерваторії в Мексиці. Таким чином, в Європі на даний момент є 12 туристичних обсерваторій.

Таблиця 7.3

Рейтинг адміністративно-територіальних одиниць України за часткою територій природно-заповідного фонду станом на 1.01.2021р.*

Назва АТО	Площа АТО, га	Фактична площа ПЗФ, га	Частка ПЗФ, %	Рейтинг
Вінницька область	2 649 290	60189,4437	2,27	27
Волинська область	2 014 470	220231,5	10,93	8
Дніпропетровська обл.	3 192 300	99757,0931	3,12	24
Донецька область	2 651 700	100359,8316	3,78	21
Житомирська область	2 982 700	138258,1304	4,64	18
Закарпатська область	1 275 300	193319,1769	15,16	5
Запорізька область	2 718 300	138183,4433	5,08	16
Івано-Франківська обл.	1 392 700	222382,5145	15,97	3
Київська область	2 812 100	292439,6739	10,40	9
Кіровоградська область	2 458 800	100318,8426	4,08	20
АР Крим	2 608 100	219319,36	8,41	12
Луганська область	2 668 300	93219,2911	3,49	22
Львівська область	2 183 100	177944,2027	8,15	13
Миколаївська область	2 458 500	77238,17	3,14	23
Одеська область	3 331 300	154389,7469	4,63	19
Полтавська область	2 875 000	142789,7547	4,97	17
Рівненська область	2 002 100	199545,0296	9,95	10
Сумська область	2 383 200	178589,3562	7,49	15
Тернопільська область	1 382 400	123349,0732	8,92	11
Харківська область	3 141 800	74843,5995	2,38	26
Херсонська область	2 846 100	319315,9841	11,22	7
Хмельницька область	2 062 900	313084,3963	15,18	4
Черкаська область	2 091 600	64746,0785	3,10	25
Чернівецька область	809 600	103598,45	12,80	6
Чернігівська область	3 190 300	250720,2944	7,86	14
м. Київ	83 600	21148,79	25,30	2
м. Севастополь	86 400	26241,02	30,37	1
Разом	60 354 960	4105522,247	6,80	x

*Джерело: [64].

Регулярне та своєчасне оцінювання ефективності туризму та звітність необхідні для надання відповідних даних для ефективного прий-

няття рішень у туристичному секторі на рівні дестинації. Моніторинг та аналіз даних є ключовими елементами реалізації політики, які дають змогу регулярно та своєчасно коригувати політику для усунення розривів між фактичними показниками та наміченими цілями, а також для планування та прогнозування. Своєчасний моніторинг також дає змогу зацікавленим сторонам у сфері туризму краще зрозуміти вплив туризму на сталий розвиток, а також його зв'язки з іншими секторами, ефективно визначати пріоритетність політичних заходів і розподілу ресурсів та підтримувати конкурентоспроможність сектору щодо інших видів економічної діяльності. Всі обсерваторії-члени *INSTO* повинні вимірювати одинадцять визначених проблемних сфер. До них належать: (1) сезонність туризму, (2) зайнятість населення, (3) економічні вигоди дестинації, (4) управління, (5) задоволення місцевих громад, (6) управління енергією, (7) управління водними ресурсами, (8) управління стічними водами, (9) управління твердими відходами, (10) доступність, (11) вплив на клімат [66].

Так, наприклад, у щорічному звіті за 2021 р. туристичної обсерваторії в Південному Тіролі (Італія, площа спостереження 7 400 км², 10 237 закладів розміщення туристів, у яких є 73 169 номерів) зазначається, що у 2018 р. щонайменше 9% від загального споживання електроенергії в дестинації було безпосередньо пов'язане з туристичним сектором. Однак у 2020 р. оціночне споживання електроенергії закладами розміщування знизилося на 42,7% через загальне зниження кількості прибуттів та ночівель. Кількість зарядних станцій для електромобілів стабільно зростала протягом останніх років. Працівники сектору розміщування та харчування складають близько 15% від загальної кількості зайнятих у Південному Тіролі. З точки зору доданої вартості, індустрія розміщування та харчування забезпечує значну частку загального ВВП (11,8% у 2018 році). Включаючи індуковані та непрямі ефекти, туризм робить ще більший внесок у загальну економіку.

Прибуття туристів до Південного Тіролю має чіткий сезонний характер. Він характеризується двома високими сезонами: літнім і зимовим. Місячні піки в більшості муніципалітетів реєструються або в серпні, або в лютому, досягаючи 17% і більше від річної кількості прибуттів за один місяць. За останнє десятиліття кількість води, що використовується для виробництва штучного снігу, неухильно зростала. У Південному Тіролі туристи складають 23,6% від загальної кількості користувачів води. Туризм генерує значну кількість відходів у дестинації. Загалом, заклади розміщування утворюють, за оцінками, близько 9% від загального обсягу відходів у регіоні [67].

Виконавши вимогу базового моніторингу всіх проблемних ділянок, обсерваторії цілком можуть зосередити свої зусилля на конкретних темах.

Для нових обсерваторій, які не вимірюють усі одинадцять проблемних галузей від самого початку, визначено період коригування, що дає змогу destinations приєднатися в процесі досягнення цієї мети [68].

Створення аналогічної туристичної обсерваторії в українських Карпатах сприятиме збалансованості економічних, соціальних та екологічних наслідків туризму в цьому регіоні. До того ж ст.4 Карпатської Конвенції [68]. Передбачає розробку сумісних системи моніторингу за станом природно-заповідних територій.

Аналіз соціально-економічного стану сільських та міських територій України показав, що рівень розвитку сільських територій є нижчим. Рівень середньомісячної зарплата в сільському, лісовому та рибному господарстві в розрахунку на одного працівника до середньої зарплати по економіці загалом протягом 2014–2021 рр. коливається в межах 73,4%–87,7%. Рівень безробіття в сільській місцевості перевищує рівень безробіття в міській. Як наслідок, у сільській місцевості спостерігається відтік населення, тоді як в містах є міграційний приріст. У результаті частка сільського населення України поступово знижується.

Одними з багатьох причин такої ситуації є недостатній рівень фінансування розвитку сільських територій та низький рівень диверсифікації місцевої економіки. Світовий досвід показує, що туризм є ефективним напрямом розширення інших видів діяльності на сільських територіях та сприяє створенню нових робочих місць, збільшуючи доходи місцевого населення. У зарубіжній практиці найбільш активно зростаючим сектором туризму є екологічний туризм, який в основному пов'язують з природно-заповідними територіями, що розташовані в сільській місцевості. Враховуючи зобов'язання України перед ЄС щодо збільшення природно-заповідних територій, вважаємо, що екотуризм має перспективи розвитку. Для цього необхідна організація сертифікації турпродуктів та об'єктів інфраструктури екотуризму. Для покращення моніторингу й управління екотуризмом в Україні у післявоєнний період доцільно розпочати процес створення туристичних обсерваторій, починаючи з Карпатського регіону (з використанням досвіду, наприклад, туристичної обсерваторії Південного Тіролю, Італія). Для підвищення рівня фінансування розвитку екотуризму в Україні необхідне коригування бази оподаткування туристичним збором з метою охоплення усіх туристів, це збільшить суми податкових надходжень. Також необхідно внести відповідні зміни до законодавства з метою спрямування надходжень від туристичного збору виключно на цілі розвитку туризму на територіях місцевих громад.

Література

1. What is Rural? Economic Research Service. U.S. Department of Agriculture. 2019. URL: <http://surl.li/kfuyw>
2. Official Statistics. Defining rural areas using the rural urban classification. 2017. URL: <http://surl.li/kfuzd>.
3. Inventory of official national-level statistical definitions for rural/urban areas. International Labour Organisation. URL: <http://surl.li/jxvqh>
4. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 червня 2004 року № 1807 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text>
5. Tourism and rural development. URL: <http://surl.li/jxvqq>
6. Interfax.Tourism. 2020. URL: <https://tourism.interfax.ru/ru/news/>
7. Kalaitan, T. V., Stybel, V. V., Gutyj, B. V., Hrymak, O. Ya., Kushnir, L. P., Yaroshevych, N. B., Vovk, M. V., Kindrat, O. V. Ecotourism and sustainable development. Prospects for Ukraine. Ukrainian Journal of Ecology. 2021. Vol. 11. No. 1. P. 373-383. doi: 10.15421/2021_55 URL: <http://surl.li/jxvre>
8. Населення України 2021. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL: <http://surl.li/jxvrq>
9. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання. Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvsc>
10. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності. Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvsn>
11. Особисті селянські господарства. Державна служба статистики України, 2022. URL: <http://surl.li/jxvsy>
12. Концепція розвитку сільських територій: Розпорядження КМУ від 23 вересня 2015р. №995-р. URL: <http://surl.li/jxvtk>
13. Про схвалення Концепції стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях до 2030 року: Проект розпорядження КМУ від 22 вересня 2021. URL: <http://surl.li/jxvvg>
14. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: <http://surl.li/gglaw>
15. Agricultural War Damages Review. URL: <http://surl.li/jxvxg>
16. Agriculture and rural development. Common agricultural policy funds. URL: <http://surl.li/jxvxo>
17. Factsheet on 2014-2020 Rural Development Programme for Poland. URL: <http://surl.li/jxvxy>
18. Breakdown of European Agricultural Fund for Rural Development per Member State. URL: <http://surl.li/jxvyf>
19. At a glance: Poland's CAP Strategic Plan. URL: <http://surl.li/jxvyp>
20. Global Food Security Index 2022. Exploring challenges and developing solutions for food security across 113 countries. URL: <http://surl.li/jxvyx>
21. Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах). Державна служба статистики України, 2023. URL: <http://surl.li/jxvpm>
22. Common Agricultural Policy: Key graphs & figures. CAP expenditure and CAP reform path URL: <http://surl.li/jxvzi>
23. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислому комплексу. Рахункова палата. 2019. URL: <http://surl.li/jxvzw>
24. Мінагрополітики вважає, що держава повинна забезпечити підтримку агропромислового комплексу на рівні 1% ВВП. Укрінформ, 2021. URL: <http://surl.li/jxwaa>
25. Борщевський, В. В., Притула, Х. М., Крупін, В. С., Куліш, І. М. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-

аналітична доповідь. Львів: НАН України. Інститут регіональних досліджень, 2011. 60 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20110202.pdf>

26. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 року N 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text>

27. Оцінка ефективності бюджетної програми 2751430 «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла» за 2020 рік. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <http://surl.li/jxwbq>

28. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія // Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки : колективна монографія. Рівне : НУВГП, 2018. С. 232-242.

29. Kalaitan, T., Hrymak, O., Kushnir, L., Kondrat, I., Yaroshevych, N. Shadow economy in the hospitality industry. Ways of it's educe in Ukraine. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2023. Vol. 2. No. 49. P. 300–312. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.4002>

30. Kalaitan T., Hrymak O., Kushnir L., Shurpenkova R., Sarakhman, O. Factors analysis slowing down the recovery of international tourism after COVID-2019. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism. 2022. No. 15. P. 102-114. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-11>

31. Travel & Tourism Economic Impact Global Trends 2022. August, 2022. URL: <http://surl.li/ghrqi>

32. Tourism industries – employment. URL: <http://surl.li/jxwcv>

33. Tourism statistics–annual results for the accommodation sector. URL: <http://surl.li/jxwdl>

34. Airbnb 2022 Summer Release highlights. URL: <http://surl.li/jxwdy>

35. Airbnb Report on Travel & Living. May 2021. URL: <http://surl.li/gojfm>

36. Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives. 240p. URL: <http://surl.li/jxwep>

37. Measuring Employment in the Tourism Industries – Guide with Best Practices, UNWTO, 2014. Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284416158>

38. UNWTO Recommendations on Tourism and Rural Development – A Guide to Making Tourism an Effective Tool for Rural Development, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284422173>

39. RuralTour. European Federation of Rural Tourism. Products. URL: <https://www.ruraltour.eu/products>

40. Rural Tourism. URL: <https://www.unwto.org/rural-tourism>

41. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». URL: <http://surl.li/didnq>

42. Resolution adopted by the General Assembly of the United Nations on 20 December 2018 73/245. Promotion of sustainable tourism, including ecotourism, for poverty eradication and environment protection. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/245>

43. The Definition. URL: <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/>

44. The British Ecotourism Market, No. 11: Special Report/ World Tourism Organization. 2002. URL: https://www.academia.edu/2985862/The_British_Ecotourism_Market

45. Balmford, A., Green J. M. H., Anderson, M., Beresford, J., Huang, C., Naidoo, R., et al. Walk on the Wild Side: Estimating the Global Magnitude of Visits to Protected Areas. *PLoS Biology*. 2015. Vol. 13, No. 2. e1002074. doi: 10.1371/journal.pbio.1002074

46. Gunter, U., Ceddia, M. G. & Tröster, B. International ecotourism and economic development in Central America and the Caribbean. *Journal of Sustainable Tourism*. 2017. Vol. 25. No. 1. P. 43-60. doi: 10.1080/09669582.2016.1173043

47. Amalu, T. E., Otop, O. O., Duluora, E. I. Omeje, V. U & Emeana, S. K. Socio-economic impacts of ecotourism attractions in Enugu state, Nigeria. *GeoJournal*. 2018. Vol. 83. P. 1257–1269. doi: 10.1007/s10708-017-9830-7

48. Anup, K. C., Rijal, K. & Sapkota, R. P. Role of ecotourism in environmental conservation and socioeconomic development in Annapurna conservation area, Nepal. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 2015. Vol. 22. No. 3. P. 251-258. doi: 10.1080/13504509.2015.1005721
49. Hunt, C. A., Durham, W. H., Driscoll, L. & Honey, M. Can ecotourism deliver real economic, social, and environmental benefits? A study of the Osa Peninsula, Costa Rica. *Journal of Sustainable Tourism*. 2015. Vol. 23. No. 3. P. 339-357. doi: 10.1080/09669582.2014.965176
50. Jackson, G., Wood, M. E. Ecotourism, *Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science*. 2016. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.378>
51. IUCN. 2016. URL: <http://surl.li/jxwfu>
52. Ecotourism contributes \$1.2 billion to GDP in 2020. URL: <http://surl.li/jxwga>
53. Headout. 2020. URL: <https://blog.headout.com/post-covid-travel-reopening-trends/>
54. TIES, Facebook. 2020. URL: <http://surl.li/jxwgr>
55. TIES. 2020. URL: <https://ecotourism.org/>
56. Yaroshevych N. B., Cherkasova S. V., Kalaitan T. V. Inconsistencies of small business fiscal stimulation in Ukraine. *Journal of Tax Reform*. 2019. Vol. 5. No 3. P. 204–219. DOI: 10.15826/jtr.2019.5.3.068
57. Yaroshevych, N. B., Gutyj, B. V., Hrymak, O. Ya., Kushnir, L. P., Kalaitan, T. V., Kondrat, I. Y., Shevchuk, O. O. The state of environmental taxation in Ukraine and the main directions of reform. *Ukrainian Journal of Ecology*. 2021. Vol. 11. No 1. P. 350-359. doi: 10.15421/2021_52
58. Yaroshevych, N., Stybel, V., Gutyj, B., Hrymak, O., Kushnir, L., Kalaitan, T., & Kondrat, I. Analysis of state of public financing of environmental protection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2021. Vol. 6. No 13(114). P. 106–119. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.249159>
59. В Україні треба створити цільові туристичні регіональні фонди – Держтуризм. *Ukrinform* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/jxwhi>
60. Калайтан Т. В., Гримак О. Я., Кушнір Л. П. Фіскальне стимулювання конкурентоздатності українського туризму в умовах Євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2022. Вип. 44. С.41-49. URL: <http://surl.li/jxwhx>
61. Ecotourism Australia. URL: <http://surl.li/jxwio>
62. Thwaites, R. The Australian EcoCertification Program (NEAP): Blazing a trail for ecotourism certification, but keeping on track? In *Quality assurance and certification in ecotourism* Wallingford, United Kingdom, Publisher: CAB International. 2007. URL: <http://surl.li/jxwit>
63. The European Ecotourism Labelling Standard. URL: <http://surl.li/jxwja>
64. Аналіз площ природно-заповідного фонду України в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за 2020 рік. Інформаційно-аналітичні матеріали міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <http://surl.li/gmdks>
65. Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
66. A Network of Tourism Observatories monitoring sustainable tourism development AT Destination level. URL: <http://insto.unwto.org/>
67. The Sustainable Tourism Observatory of South Tyrol (STOST). Annual Progress Report – 2021 edition. URL: <http://surl.li/jxwkl>
68. Carpathian Convention. Article 4 - Conservation and sustainable use of biological and landscape diversity. URL: <http://surl.li/jxwkt>

